

תחמיץ חיטה כשר לפסח

ראשי פרקים:

- א. ייצור תחמיץ - רקע כללי
- ב. החמצה במי פירות
- ג. תחמיץ שספג מים
- ד. הכנסת מים לבליל בעת האבסת הפרות
- ה. קצירת התבואה לפני הבאת שליש
- ו. ספק ספקא בתחמיץ בפסח

א. ייצור תחמיץ - רקע כללי

נושא ייצור תחמיץ חיטה כשר לפסח נדון בעבר במחקרים ודיונים ע"י רבנים וחוקרים, וחלק מהדיונים אף הגיעו לשולחנו של הרב י"ש אלישיב שליט"א.

התחליף לתחמיץ חיטה בפסח הוא תחמיץ תירס. כיום יש בעיה כלכלית לגדל תירס לתחמיץ, לאור המחסור הגדול במים. כמו כן יש בעיה ברווחיות של גידול חיטה לתחמיץ שנקצרת כשהיא עשב - ללא גרעינים - ויש בזה הפסד כלכלי גדול לענף הפלחה.

בפגישה שנערכה במרכז תנובה ביוזמת הרב זאב וייטמן, רבה של "תנובה", נמסר תיאור ייצור תחמיץ חיטה לא כשר לפסח ע"י הח' פרץ שורק מחפץ חיים:

שלב הקציר - בגלל הויכוח בין התזונאים של הפרות המעוניינים ביותר ירק ופחות חומר יבש, לבין אנשי הפלחה המעוניינים לקצור מאוחר יותר כדי שמשקל התבואה יגדל מגיעים לפשרה שעל פיה מתחילים לקצור בערך מאמצע שלב החלב של התבואה עד אמצע שלב הדונג, בהתאם לזנים השונים ודרגת השתבלותם. הקציר מסתיים בכל השנים בין 20-25 לאפריל.

מבחינת הפרות, קציר במצב של 25 אחוז חומר יבש בהחלט מספיק, אלא שלמעשה קוצרים במצב של כ- 30 אחוז חומר יבש ומעלה בגלל דרישת אנשי הפלחה. לאחר הקציר מיבשים את התבואה על התלמים בין 8 שעות ל- 3 ימים. מתפללים שלא ירד באותה תקופה הרבה גשם, כי אז לא יהיה ניתן להיכנס לשדה ולאסוף את הירק.

בשלב האיסוף, התבואה נקצצת ומועברת לבור תחמיץ. שם מהדקים את החומר, כי פעולת החמצת התחמיץ נעשית במצב של חוסר חמצן, לכן התחמיץ צריך להיות אנאירובי - ללא חמצן. בסיום מילוי הבור והידוקו הוא מכוסה בניילון. במרכזי מזון גדולים התהליך יכול לקחת עד שבועיים.

בתחמיץ תירס, כיוון שהתחמיץ יבש, מוסיפים מים, בתחמיץ חיטה לא מוסיפים בדרך כלל מים. לאחר כשבוע התחמיץ כבר ראוי להאבסה.

על תיאור זה יש להוסיף, שבבור מתרחש תהליך של החמצה טבעית של החיטה, באמצעות הלחות שיוצאת מהחיטה, שהיא זו שמחמיצה את שיבולי החיטה. יש הטוענים כי דווקא מגע של התחמיץ במים יביא לריקבון התחמיץ, אבל לא להחמצה, כפי שקורה במגע של מים עם קמח.

השאלה היא: האם ובאיזה תנאים מותר להשתמש בתחמיץ חיטה בפסח?

ב. החמצה במי פירות

האם החמצה בלחות הטבעית של החיטה גורמת לחימוץ?

בפסחים מ,א מצינו מחלוקת אביי ורבא בדין חצבא דאבשינא - כד שמיבשים בתוכו קליות חיטה. לדעת אביי, סחיפא שרי - פי: אם פי הכד כפוי למטה כדי שיהיו המים הנפלטים ע"י החום זבין ויוצאין לחוץ - שרי, וזקיפא - אסור. פי: אם הכד עומד זקוף כדרכו, אסור מפני שהמים הנפלטים מהתבואה חוזרין ונבלעין. ורבא אמר: זקיפא נמי שרי - מאי טעמא? מי פירות ניהו, ומי פירות אינן מחמיצין. הלכה כרבא, כפי שנפסק בשו"ע או"ח תסג,א: "מותר לחרוך שני שיבלים ביחד, ולא חיישינן שיצאו מים מאחת לחבירתה, שהם מי פירות ואינן מחמיצין". אמנם בתוס' במנחות נד,א כתבו, שרבא סבר כיון דמי פירות אינן מחמיצין חמץ גמור, לא גזור להחמיר, דלמא נפקי מיא מהך ובלע אידך, משום דמילתא דלא שכיחא הוא. במגן-אברהם ס"ק ג ובשלחן ערוך הרב הביאו דברי התוס' להלכה, וכתבו שאף למנהגנו, שמחמירין במי פירות, כיון שאין הדבר מצוי אין חוששין לזה. אבל בעל משנה-ברורה התפלל בשער-הציון (שם ס"ק ב) על התוס' שכתבו שהיו מילתא דלא שכיחא, שהרי החוש מעיד שיוצאים מים מזה לזה, וכן כתב להדיא רש"י; אלא מקילין, כי מי פירות אינן מחמיצין. מבואר שלדעת המ"ב מותר לכתחילה לעשות תחמיץ, אף שהחמצה מתרחשת ע"י יציאת לחות ומים מהחטים; ואילו לדעת שו"ע הרב, כיון שברי שיצאו מים, אין להתיר לכתחילה.

אמנם לגבי מי פירות פסק הרמ"א (תסב,ד; תסג,ב) שאין נוהגים ללוש במי פירות, ואין לשנות אם לא בשעת הדחק. וקשה, הרי הרמ"א מודה בס"י תסג,א להתיר לכתחילה גם למנהגנו, לחרוך שבלים, אף שנבלעים במי פירות. ותירץ הט"ז בס"ק ב, דמה שאנו מחמירין במי פירות, היינו שלא לעשות תערובת בידים; אבל אם הוא בא ממילא, שבקינן אדינא דמותר. ונראה שכוונת הט"ז היא, שכל שנאסר ע"י המנהג היה שלא ללוש ולערב בידיים קמח במי פירות; אמנם שאר חששות של בליעת מי פירות בחיטה לא נהגו להחמיר. ויתכן שטעם החילוק, שנהגו לא ללוש במי פירות מחשש שמא יוסיף גם מים למי פירות, ואז תמהר העיסה להחמיץ; אבל בשבלים, שאין נוהגים להשתמש במים בקלייתן, אין טעם להחמיר בבליעת מי פירות.

לפי זה, גם למנהג בני אשכנז, אף שעשיית התחמיץ מתבססת על יציאת הלחות של החיטה, ולחות זו נחשבת למי פירות, כיון שאין תהליך ההחמצה של התחמיץ נעשה ע"י לישה או עירוב קמח במי פירות, מותר לכתחילה שימוש בתחמיץ בפסח. אמנם לדעת המג"א ושו"ע הרב, במקום שוודאי שתצא לחות מהחטים, הרי זה בכלל החומרא שלא להשתמש במי פירות.

ג. תחמיץ שספג מים

האם מגע מים, גשם או רטיבות אחרת בשבולים תגרום לחימוץ של התחמיץ?

בשו"ע תסז,ד כתב: "שנה שרבו הגשמים וירדו על ערמות שבשדות, עד שהיו מקצת מהשבולים שעל הערמות מעלים צמחים, אין חוששים לסתם חטים של אותה שנה." מקור דברי השו"ע בתשובת הרשב"א ס"י קב.

הט"ז בס"ק ה מציין, שהשו"ע סותר למש"כ הרמ"א בסעיף ב, שדגן שירד עליו גשם בכל מקרה אסור לאוכלו בפסח, ובשו"ע משמע שמותר.

באחרונים דנו, האם כוונת הרשב"א והשו"ע היא להתיר את הדגן שבערמה עצמה; או כל כוונתם

היא להתיר את רוב החיטה שמגיעה לטחנת הקמח לצורך אפיית מצות, ואז אין צריך לחשוש שמא מקורו מאותם ערמות שנרטבו. אבל אם ידוע שהערמה נרטבה, אין להשתמש בחיטים לצורך מצה לפסח.

בשו"ת יד-הלוי סי' צה צידד הגרי"ד במברגר, שכוונת השו"ע היא שאין לחוש בסתם חיטים של אותה שנה, כיון דרובא להיתרא; אבל מה שהתיר הרשב"א את הערמות עצמן - לא העתיק השו"ע, ובוזה נסתלקה קושיית הט"ז הנ"ל.

אמנם הגאון ר' יעקב עטלינגר בשו"ת בניין ציון החדשות סי' ה, דחה את דברי הגרי"ד ב"ב, ופירש שיש להתיר גם את הערמה עצמה. וביאר, שיש לחלק בין חיטים שנדושו והוסרה מהם הקליפה, שהן קלות להחמיץ, לבין שבולים שהגרעין עטוף בשיבולת, שבקושי מחמיץ. וי"ל, שהרמ"א שהחמיר דיבר בחיטים קלופות, והשו"ע שהקל בשיבולים. אמנם בעל בנין-ציון מזהיר, שיש לבדוק את החיטים; ואם ניכר שהם החמיצו, הרי הן אסורות בפסח.

במשנה-ברורה ס"ק טו פירש כבנין-ציון, שאף אותה ערימה מותרת, "ומ"מ אם רואה בחיטים שהובא לפניו שיש בהם מצומחים, גם המחבר מודה שצריך לבדוק אם יש שישים כנגדם." ובשער-הציון ס"ק כד כתב לתרץ את קושיית הט"ז - שכיון שמדובר בערמות שמכוסות בשיבולים וקשין, השכבות העליונות של הגדיש הרי הם כגג וכיסוי, וניכר שלא ירדו מים לאמצעית הגדיש.

אמנם בספר ראש-יוסף הלכות פסח סי' תסז, דף לד ע"ג, הקשה על דין הרשב"א וז"ל: "ואני אומר, שאם ירדו גשמים רבים זו אחר זו, איכא למיחש אפילו לבטן הערימה, כי המים ניגרים. ועוד, שדרך הוא לימשך מעט מעט לילך לבטן הערימה, והמים ניגרים." ועוד הקשה, שהרי אם נכנסו מים, כיון שהוא - הגדיש - קשור וחבוש, מתעכבים שם המים ומתחמץ, כי כן דרך הדבר שהוא חבוש ושרוי במים, שהוא מתחמם ובודאי יחמיצו. לדעת בעל ראש-יוסף, יש להחמיר בכל כניסת מים לערימה, וצ"ע.

ר' משה זקס נ"י הביא בשם הגרי"ש אלישיב שליט"א, שחשש לחשש אחר, והוא שמא כאשר הכניסו את השיבולים לבור התחמיץ, היתה שלולית מים בבור, ועל כן מיד כשנתנו בבור את השיבולים הם החמיצו. חשש חמץ זה הובא בשו"ע תסז, ו-ז, וכן הובא בשערי-תשובה שם ס"ק יב בשם שו"ת מעיל-צדקה, שכשחיטים לחים מחוברים לקרקע והחיטים משוקעים במים, נחשב שהחיטים נמצאים בתוך כלי מלא מים, ויש לחשוש שהחמיצו. אמנם במ"ב ס"ק טז כתב בשם שיירי כנסת הגדולה, הלכה למעשה, שהתיר לקנות חיטים לפסח, אף שהיו נעצרים בבורות, כל שלא ראינו בהם שינוי במראיתן ואינן לחות. ומשמע, שבדיעבד אין צריך לחשוש שמא היה מים בבור.

מהי הבדיקה בשיבולים להבחין האם החמיצו? אם רואים תחילת נביטה, הרי זה מוכיח שהגרעין החמיץ. וכ"כ המ"ב, שבשיבולים מצומחים הוי חשש חמץ. למעשה יוצא, שאין צורך לחשוש שמא השיבולים שבתחמיץ החמיצו, מה גם שסביר להניח שהתחמיץ יתקלקל ויבאש מעודף מים, כי הגשם מזיק לתהליך ההחמצה.

לאור זאת, התחמיץ עצמו אינו חמץ, ומותר לכאורה להשתמש בו בפסח.

שאלה נוספת היתה: מדוע אין לחשוש לטל היורד על התבואה שהוא מחמיץ אותה. הגרש"ה ווזנר הביא משדי-חמד (חלק ח מערכת חמץ ומצה סימן ה, כא), שטל אינו מחמיץ אם אינו שווה הרבה, ויש שתמהו על כך: מה טעם יש לדבר, הרי מפורש בשו"ע תסוה, שהטל מחמיץ? וראה בשו"ת

מעיל-צדקה, שהעיר שלא מצינו מי מהפוסקים שיחשוש להחמצת התבואה כתוצאה מירידת טל כשהיא מחוברת. יתכן שבעל מעיל-צדקה מצרף מה שכתב בתחילת דבריו, וסובר שכל שלא נשרו החיטים בתוך הטל ממש, אין לחשוש לחימוץ.

ד. הכנסת מים לבליל בעת האבסת הפרות

אמנם מתברר שבעת הכנת הבליל לבהמות, מכניסים לעגלה מערבלת את התחמיץ, ומוסיפים לו עוד רכיבי מזון אחרים; וכן מוסיפים מים כדי להקל על הפרות את לעיסת המזון ועיכולו. לכאורה, הוספה זו של מים לבליל עלולה להחמיץ את השיבולים שבתחמיץ בפסח עצמו.

חשש נוסף הוא, שמא רוק הבהמה מחמיץ את התבואה, כפי שמצינו בסי' תסו, ב: "הנותן שעורים לבהמתו ומצא בהם ריר, צריך לבערם." לפי זה יש לחשוש שהרוק יחמיץ את התחמיץ.

ה. קצירת התבואה לפני הבאת שליש

האם קצירת התבואה לפני הבאת שליש מועילה למניעת חימוץ?

לאור המצב, שהרפתנים מוסיפים מים לבליל בפסח, יש לבדוק אפשרות שתחמיץ החיטה יעשה מחיטה שלא תחמיץ, גם אם יוסיפו לה מים.

בגמרא פסחים מבב, נאמר שעמילן של טבחים הוא חמץ נוקשה, וביאר הערוך שני פירושים:

א. פת שנעשית לשאיבת הזוהמא מהתבשיל, וכן גירסת ר' חננאל.

ב. פירוש הירושלמי: תבואה שלא הביאה שליש ונכתשה.

לפי פירוש הירושלמי משמע שתבואה שלא הביאה שליש עלולה להחמיץ, רק אם היא נכתשת, אבל סתם שיבולים שלא הביאו שליש לכאורה אינן מחמיצות.

ובגירסא בגמרא שלנו (וכן גירסת הרמב"ם והמאירי) נאמרו שני הפירושים ביחד: שעושים פת לשאוב הזוהמא מתבואה שלא הביאה שליש. וגירסא זו קשה, שהרי לפני הבאת שליש אין אפשרות להוציא מהגרעין קמח, וא"כ כיצד יאפו מתבואה זו פת? הרמב"ם ביאר בפיהמ"ש, שמייבשים תחילה את הגרעין, ואח"כ טוחנים אותו ועושים פת קטנה לשאוב הזוהמא.

אמנם שמעתי בשם הגר"ש אלישיב שליט"א, שגם בתבואה שלא הביאה שליש יש חשש חימוץ, כאמור במקורות דלעיל. מהשומעים הבנתי, שהרב לא חילק בין גרעין שנתייבש ונתכתש לבין גרעין רך בשיבולת כמות שהוא. וכן נראה בשו"ת מעיל-צדקה דף פ ע"ב, שחילק בין תבואה לחה מחוברת לקרקע לבין חיטה לחה תלושה, ומשמע מדבריו שחיטה לחה - כשהיא תלושה, מחמיצה.

בזמנו היתה הצעה של המכון לחקר החקלאות לקצור לתחמיץ לפני הבאת שליש, ונאמר שסמכו על דעת החזון-איש, שחיטה לפני הבאת שליש דינה כירק (לגבי דיני שמיטה ותרומה), וא"כ גם השיבולת נחשבת כירק, ואין ירק מחמיץ. הצעה זו נדחתה מדברי הגמרא והפוסקים, ששייך חימוץ לפני הבאת שליש; אך הקושיא מה ההבדל בין תרומה לחמץ במקומה עומדת. מצאתי במאמר הלכתי שפירסם החזון-איש בשנת תרצ"ב, בבטאון התורני "כנסת ישראל" (נדפס מחדש בדרך-אמונה ח"ג עמ' שצא) שכתב: "והכי דשיעורו בוסר, פחות ממנו לאו אוכלא הוא כמו טומאת אוכלין, ובכלל זה איסור חמץ וחייב חלה פחות מבוסר לאו אוכלא." מבואר בחזון-איש, שתבואה פחות משליש שמחמיצה - היינו תבואה שהגיעה לפחות לשלב בוסר.

מהו שלב הבוסר? שנינו במשנה שביעית פ"ד מ"ח: "הבוסר - משהביא מים", וביאר הרע"ב: "שסוחטו ויוצא ממנו משקה". כדי להבין מהו שלב הבוסר בשיבולים, נביא מדברי ד"ר אפרים צוקרמן, מרכז ארצי למזון, כפי שנאמרו בישיבה שנערכה במרכז תנובה, בנושא: הכנת תחמיצים כשרים לפסח. ד"ר צוקרמן מסר, ששלבי הגידול של החיטה הם כדלהלן (בסוגריים - פרק הזמן של כל שלב):

- שליפה - השתבלות: יציאת השיבולת (3-7 ימים)
- הפריה - (2-3 ימים)
- חנטה - (2-3 ימים)
- התארכות הגרגירים והתמלאות נוזל - (7 ימים)
- הבשלת חלב - הפיכת הסוכרים לעמילנים (שבוע)
- הבשלת דונג - (7 ימים)
- הבשלה מלאה - (שבוע)
- יבוש - (6 שבועות)

ע"פ נתונים אלו נראה ששלב הבוסר הינו בסיום שלב 4; שלב החלב הוא השלב של "לפני הבאת שלישי". לפי דעת החזון-איש יוצא, שכל שלא יוצא מהגרגרים נוזל, הרי אין חשש חימוץ בשיבולים; ואף אם יבואו במגע עם מים, לא יחמיצו.

אמנם ברפתות תנובה - כדי לצאת מידי כל חשש, נהגו בשנים האחרונות לקצור את התבואה כבר בשלב הראשון של יציאת השיבולת, לפני שתגיע לשלב שלישי גידול של התפרחת. הוראה זו צריכה עיון: שהרי אם תאמר ששלב שלישי גידול של המשנה מתייחס לפרק הזמן של יציאת השיבולת, אם כן גם לפני שהגיעה השיבולת לגודל של שלישי מגודלה היא אסורה. היו כאלה שהקשו על היישום המעשי של הוראה זו, שהרי אין הבשלה אחידה בשדה, והבשלת התבואה מתרחשת בראשונה בשיבולים שבשולי השדה, ורק אח"כ בשיבולים שבמרכז השדה, ואם כן אימתי יקצרו? גם מסתבר שבשלב זה בכלל לא שייך לדבר על חימוץ כל שהוא, כי השיבולת ריקה לחלוטין, ורק לאחר הפריחה והחנטה מתחילה השיבולת לאט לאט להתמלא בנוזל.

1. ספק ספקא בתחמיץ בפסח

לעיל הנחנו כדבר ברור, שהוספת מים לתחמיץ תגרום להפיכתו לחמץ. אמנם יש לדון מצד שתי ספקות.

ספק א': לאחר שנעשה התחמיץ ע"י חיידקים מיוחדים הפועלים דווקא בחסרון של חמצן, נסתיימה הפעולה הכימית בתבואה. במצב זה לכאורה, גם אם יחדרו מים לתחמיץ, אין הם גורמים להחמצה, אלא לרקבון (סירחון). ולכן אין לחשוש לחימוץ לאחר סיום התחמיץ, דהיינו, פעולה שנעשתה ללא חמצן (מה שאין כן בערמות שבשדות שאינן מהודקות, ויש בתוכן אויר ופעולת ההחמצה של תחמיץ אינה מתרחשת). בבירור אצל אחד הרפתנים נאמר לנו, שאם חודר גשם לתוך התחמיץ, בדרך כלל חודר גם אויר - דבר הגורם לרקבון של התחמיץ. לא מצאנו מקור לכך, שלאחר עשיית התחמיץ לא מתרחשת יותר החמצת חמץ, אך המציאות הנראית לעינינו נחשבת לפחות כספק, שמא אין חימוץ לאחר הכנת התחמיץ.

ספק ב': כאשר עשיית התחמיץ נעשה בשיבולים לפני הבאת שלישי, והבאת שלישי של גרעין חיטה נמדדת ע"פ משקל של שלישי החומר היבש שצפוי להיות בגרעין, או על פי שלישי איכות הבישול

- ויתכן שהכוונה לשליש מאחוז החלבון הסופי המצוי בגרעין. שלישי זה הינו רק בשלב הדונג, ורק בשלב הדונג ניתן להוציא קמח כל שהוא לאחר יבוש הגרעין, בעוד שבשלב החלב אין אפשרות לייצור קמח. הרמב"ם בפירוש המשניות פסחים פ"ג מ"א כתב, שעמילן של טבחין הוא שלוקחים חיטים שעדיין לא נגמר בישולן, ומיבשים אותם וטוחנין אותם ולשין אותן, ועושים מהן ככרות קטנות. את דברי הרמב"ם, הבנויים למעשה על דברי הירושלמי שם, אפשר לפרש, שדווקא באופן שייבשו את התבואה ועשאוה לקמח שייך חימוץ בתבואה לפני הבאת שלישי. לפי צד זה לא שייך חימוץ בתבואה לפני שהביאה שלישי. אך ניתן לבאר, שהרמב"ם רק מפרש מהו סדר הכנת עמילן של טבחין, ואינו מתכוון לומר שללא יבוש וטחינה אין השיבולת נעשית חמץ.

לאור זאת אולי יש כאן ספק ספיקא, האם יש חשש חמץ בתחמיץ שבא במגע עם מים: ספק האם תבואה לחה שלא יובשה לגמרי כשהיא לפני הבאת שלישי, ולא ניתן להוציא ממנה קמח - מחמיצה; ואת"ל שכן, ספק האם מגע מים בתחמיץ גורם לתבואת התחמיץ להחמיץ.

אמנם ספק ספיקא זה אינו מתיר להוסיף בידים מים לתחמיץ, ראה רמ"א תסז, יב ובשדי חמד חלק ח מערכת חו"מ סימן ב. במקרה דנן ניתן להוסיף מי פירות של פירות הדר וכדומה לבליל, כדי להגיע ללחות הרצויה בתחמיץ.

אמנם לגבי החשש שמא הרוק של הבהמה יחמיץ את התחמיץ, נראה להקל, שהרי הוא כדעבד, וגם הרמ"א מקל בזה - עיי"ש בדבריו ובהגהת המ"ב ס"ק ה.

וכן שמענו, שדעת גדולי הפוסקים שליט"א היא, שאם אין מוסיפים מים, מותר לתת תחמיץ חיטה לבהמות בפסח, אפילו אם החיטה נקצרה לאחר הבאת שלישי.

בנתיב החלב א, עמ' 89